

Права людини в контексті

доктрини природного права періоду Української Народної Республіки й Української держави

А. С. Захарчук

доктор юридичних наук, доцент
Севастопольського інституту банківської справи
Української академії банківської справи НБУ

У статті досліджуються проблеми, пов'язані з еволюцією доктрини прав людини на етапі Української революції, а саме: періоду Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського. На основі порівняльного аналізу політико-правової ідеології різноманітних прошарків суспільства визначаються причини поразки революції. Запропоновані підходи спрямовані на реалізацію прав людини в українському суспільстві на сучасному етапі.

Ключові слова: права людини, доктрина природного права, аграрна реформа.

В статье исследуются проблемы, связанные с эволюцией доктрины прав человека на этапе Украинской революции, а именно: периода Центральной Рады и Гетманата П. Скоропадского. На основе сравнительного анализа политико-правовой идеологии различных слоев общества определяются причины поражения революции. Предложенные подходы направлены на реализацию прав человека в украинском обществе на современном этапе.

Ключевые слова: права человека, доктрина природного права, аграрная реформа.

The article is devoted to the problems associated with the evolution of the doctrine of human rights at the stage of the Ukrainian revolution, namely: the period of the Central Rada, the hetmanate P. Skoropadsky. On the basis of comparative analysis of political and legal ideology of various strata of the society are determined by the reasons for the defeat of the revolution. The proposals are aimed at the realization of human rights in Ukrainian society at the present stage.

Keywords: *right man, doctrine natural right, agrarian reform.*

Звертаючись до досвіду вітчизняного державотворення, зокрема періоду Української Народної Республіки, зазначимо, що процес становлення державно – владного механізму супроводжувався складними політико-правовими проблемами. Розвиваючись як «повстання мас», революційна стихія сприяла доступу різноманітних верств суспільства до участі в творенні української державності, які намагалися реалізувати власні політико-правові ідеали.

Варто зазначити, що проблема вибору ідеалів обумовлена не стільки їх різноманітністю, скільки наявністю ідеалів помилкових й істинних. Суперечки щодо істинності чи хибності ідеалів являють собою безперервний процес. Але варто постійно пам'ятати про те, що ідеал як у приватному, так і в громадському житті може мати не лише позитивний, а й негативний, руйнівний характер. У певному значенні ідеал відображає життєву мету індивіда, але безперечно й те, що цілі можуть суттєво відрізнятись за критерієм добра і зла, справедливості і несправедливості тощо. Разом з тим при реалізації будь-яких ідеалів виникає небезпека ігнорування такими основоположними принципами природного права, як життя і гідність окремо взятої особи, її право на власність, недотор-

канність помешкання, дотримання законності тощо.

Концепція права як ідеї та системи принципів і норм формувалась протягом тривалого історичного періоду – від античності до наших днів. Зокрема в Платона право має в собі двоїсту природу. Під правом мислитель розуміє першопричинну явищ, таке, що зумовлює певні відносини і водночас є їх причиною. На рівні соціального буття це проявляється у взаємодії людини і держави, але ця взаємодія відображається не на рівні індивіда, а в рамках певної людської спільноти.

У період середньовіччя право сприймалось не стільки як команда влади, скільки як вдосконалений спосіб життя.

У новий час західноєвропейське праворозуміння доповнилось ідеєю автономності особи як такої і відповідно ідеєю суб'єктивного права. Мислителі Нового часу джерело природного права бачили вже не в універсальному законі природи, а в самій природі людини. На думку Дж. Локка, будь-яка людина від народження є суб'єктом права на особисту свободу [1, с. 374]. Аналіз поглядів і висновків мислителя, викладених ним у праці під назвою «Два трактати про правління», свідчить про те, що приватна власність, виступаючи як атрибут природного права, робить її власників повноправними [2, с. 61].

Наприкінці XVIII століття стався революційний злам у загальносвітовому вимірі вчення про право. Раціоналістична традиція поступилась принципові історизму, тобто підходу до права як субстанції, що постійно змінюється в часі, перманентно, безперервно еволюціонує у вигляді права позитивного. Позитивістський підхід до права характеризується доміантним становищем держави, перетворенням права на інструмент держави. Концептуальне завершення протиріччя, пов'язане зі співвідношенням природно-правової й позитивістської доктрини, знаходи-

мо в твердженні академіка Ю. С. Шемшученка про те, що гуманістичні, морально-етичні аспекти природного права мають стати складовою позитивного права, наповнити його своєрідним морально-етичним змістом [3, с. 70].

Таким чином, проблему співвідношення закону і права слід розглядати з точки зору того, що право природне і право позитивне – це всього лише дві різні точки зору на один і той же об'єкт – дійсне право. Можна розрізнити позитивне право у вузькому значенні слова (як сукупність історично діючих юридичних норм) і природне право (як загальну ідею, як основний зміст діючих правових доктрин). Протириччя полягає в тому, що позитивістський підхід до державно-правових явищ завжди вільний від ціннісної оцінки, головне в ньому – факт, емпірика діяльності. Позитивізм виключає з правознавства філософське, світоглядне начало. Він зосереджує увагу на аналізі формально-юридичних державних законодавчих установлень як того, що не потребує оцінки з точки зору ціннісних підходів. У свою чергу, аналіз правових форм діяльності держави в контексті природно-правової доктрини передбачає врахування ціннісного чинника. Правовою ця діяльність може бути визнаною лише тоді, коли ґрунтується на праві, що містить у собі ціннісний, гуманістичний потенціал.

При дослідженні процесу вітчизняного державотворення періоду Української революції постає необхідність переосмислення на якісно новому рівні таких фундаментальних питань, як можливі рамки втручання держави в господарську та інші сфери діяльності індивіда. І якщо проблемам, присвяченим обґрунтуванню права українського народу на державну незалежність, аналізу державотворчої діяльності через призму конституційного процесу, парламентаризму, військового будівництва, національної політики й між-

народної діяльності, ми маємо суттєві напрацювання [4], то такі аспекти вітчизняного державотворення, як реалізація прав людини, потребують свого подальшого розв'язання. Зважаючи на викладене, ставимо за мету дослідження державно-правових процесів, пов'язаних з реалізацією прав і свобод індивіда.

Вивчаючи державно-правові аспекти діяльності періоду Української революції, дослідник має звернути увагу на політичні й правові ідеї, концепції, теорії, що виникли в досліджуваній період. Адже будь-які зміни в державі та в праві мають передумови їх попереднього усвідомлення людьми, тобто ці зміни відображаються передусім у свідомості індивідів, у ставленні української спільноти до соціально-політичного та юридичного оточення. Таким чином, постала необхідність дослідження суспільного ідеалу, який би ґрунтувався на домінуючих засадах ментальності української спільноти і в першу чергу селянства, яке становило майже 9/10 населення краю. Варто зазначити, що селянство з подальшим розвитком революції дедалі активніше формувало власний ідеал. З літа 1917 року цей ідеал набуває соціально – економічного змісту. Так, у друкованому органі Харківської губернської ради селянських депутатів «Труд і воля», у статті від 8 липня, зазначалося, що національні інтереси українського народу мають поступитись місцем потребам, «які піднімаються вище за рамки національного, які спільні для трудящих усіх народів, усіх країн. Ці потреби й страждання приносить йому сучасний капіталістичний лад, вони примушують його вперто йти до соціалізму» [5].

Прагнення задовольнити соціально-економічні потреби з позицій селянського розуміння права й справедливості бачимо в діях селян Костянтинівського повіту Полтавської губернії, які самочинно або в результаті рішень селянських комі-

тетів, конфіскували понад 2 тис. десятин угідь і сінокосів на землях, що належали сім'ї І. Г. Харитоненка [6, арк. 42-42 зв.].

На жаль, Центральній Раді не вдалося взяти ситуацію під свій контроль. Суспільні процеси відображаються у тих формах, які відповідали політико-правовим ідеалам селянства і були зумовлені низьким рівнем правової культури. До Секретаріату земельних справ доходили численні приклади порушення інституту приватної власності, принципів користування поміщицькими землями й реманентом.

На середину грудня 1917 р. деструктивний селянський рух набирає широкого розмаху. Занепокоєння характером суспільних відносин, пов'язаних з порушенням права й законності, як відображення суспільного ідеалу селянства знаходимо в заступника секретаря земельних справ Б. Мартоса. Він змушений був констатувати, що III-й Універсал фактично призвів до земельної анархії, бо селяни хибно зрозуміли проголошений Універсалом перехід землі до рук народу. Після панського почали грабувати добро заможних селян, а потім солдати, у яких нічого не було, стали обдирати хати та розтягати тини бідних селян. Сільськогосподарський реманент та хатні речі поміщиків селяни ділили між собою так, що користі з того не було нікому. Розбирали та ділили плуги й інші господарські машини, з панських вікон один брав раму, а другий – скло. Породистих корів задешево продавали на м'ясо. Ліси також стали нещадно вирубувати та вивозити до міста на продаж. Причому це робили заможні селяни, що мали коней та воза. У багатьох місцях були знищені лісові та хлібні селекційні насадження, які мали величезне значення для поліпшення хліборобства. На думку доповідача, це свідчило про те, що українське селянство ще не доросло до громадських форм господарювання [7, с. 85-86].

Як відомо, будь-який окремих факт правотворення закінчується введенням у дію

нормативно-правового акта, що стає регулятором суспільних відносин. Фактичним результатом правового регулювання є реалізація права. При цьому реалізуються юридичні фактори (джерела), головними з яких є: правовий звичай, доктрина, юридичний прецедент, нормативно-правовий акт. Тому законотворчу діяльність владних інституцій зазначеного періоду слід розглядати крізь призму того, наскільки вона відповідала ідеалам свободи, чи узгоджувалась з принципами природного права.

Уперше в загальноукраїнському масштабі питання про підготовку й здійснення аграрної реформи було порушене на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді 28 травня – 2 червня 1917 року. Програма перетворень, ухвалених з'їздом, ґрунтувалася на аграрній платформі партії українських есерів і передбачала скасування приватної власності на землю та заборону купівлі-продажу землі. Адже селянський ідеал не допускав використання землі шляхом залучення найманої праці, що сприймалось як експлуатація людини людиною. Цій ідеї була підпорядкована й інша – створення таких форм землекористування, які пов'язані з колективною власністю в загальнодержавних масштабах. Таким чином, спостерігаємо протиріччя селянського ідеалу з принципом природного права на власність та свободу. Селянин сприймав принцип свободи через категорію «справедливість», оскільки використання найманої праці підпадає під поняття «несправедливе». Оскільки причиною несправедливості є приватна власність, то її необхідно ліквідувати. Також селянин не замислювався над тим, що водночас реалізується принцип несправедливості щодо того суб'єкта, якого позбавляють власності.

На кінець 1917 року українське суспільство постало перед потребою вибору такого суспільного ідеалу, що дав змогу забезпечити реалізацію принципів природного

права на свободу та власність. Важливим кроком у цьому напрямку стало офіційне пояснення змісту III-го Універсалу. Зазначалося, що Універсал лише проголошує загальні принципи, які будуть покладені в основу відповідних законів, що розробляються Генеральним Секретаріатом. У документі знайшли своє відображення підходи, пов'язані з реалізацією інституту приватної власності. Виступаючи противником поміщицького землеволодіння і в цьому контексті поділяючи політико-правові ідеали більшовиків, Центральна Рада проголосила про скасування власності на землі нетрудових господарств. Не встановивши компенсації втраченого права власності на землю, наголосила на тому, що питання про форму і розмір громадської допомоги тим, хто зазнає великих збитків через земельну реформу, буде передане на розгляд і вирішення Установчих зборів [8, с. 450].

Подальшим кроком у напрямку відображення суспільного ідеалу селянства стала оприлюднена Секретаріатом земельних справ «Відозва до земельних комітетів». Виступаючи противником застосування найманої праці в сільськогосподарському виробництві, уряд, обмеживши площу земельного наділу селянина, дав визначення поняття «нетрудове господарство» (ним вважалося таке, де власник використовував найману працю), тим самим підтвердивши пріоритети, пов'язані із захистом принципу «справедливості», через призму його розуміння селянством. Разом з тим, відчуваючи небезпеку селянського бунту й анархії, Секретаріат закликав населення утриматися від самочинного захоплення земель та реманенту [9, с. 444-445].

У кінцевому підсумку політико-правові ідеали селянства знайшли своє відображення в Тимчасовому земельному законі, основні положення якого відповідали вимогам Універсалів і Всеукраїнського селянського з'їзду. У документі йшлося про ліквідацію приватної власності на землю, яка

переходила в загальнонародну. Право користування землею надавалось усім громадянам УНР без різниці статі, віросповідання й національності. Право розпорядження землею, до скликання Українських Установчих зборів, надавалось Українській Центральній Раді. Право власності у межах закону передавалось сільській громаді, волосним, повітовим і губернським земельним комітетам. Відповідно до селянського ідеалу, що передбачав використання землі не для збагачення, а для забезпечення власних потреб, було визначено площу земельного наділу. Він полягав у принципі трудової норми. Власник, сім'я або товариство отримували таку ділянку, де могли задовольнити особисті споживчі потреби і підтримувати власне господарство, обробляючи землю без застосування найманої праці. Її використання дозволялося лише тимчасово, у виняткових випадках і за згодою земельних комітетів. Термін користування землею встановлювався громадами [10, с. 128-129].

Закон закріплював зрівняльний характер землеволодіння. Ліквідація землі в поміщиків проводилась без компенсації втраченої власності. За колишніми власниками й орендарями (фізичними особами, сім'ями, товариствами і громадами), на їхнє бажання, і з постанови волосних земельних комітетів, у користуванні залишались ділянки землі, яку вони могли обробити без застосування найманої праці. Поряд з так званими нетрудовими землями у розпорядження земельних комітетів переходив живий і мертвий реманент та будівлі колишніх власників. Із земель, призначених для розподілу, першочергово задовольнялися потреби місцевого малоземельного і безземельного селянства [10, с. 129-130].

Таким чином, законодавство в УНР розвивалося в напрямку ігнорування доктрини природного права шляхом задоволення суспільних ідеалів знедоленої частини населення за рахунок позбавлення власності за

можних верств суспільства (у багатьох випадках під цю категорію попадали не лише поміщики, а й заможні селяни). При цьому, забезпечивши індивідуальний характер господарювання, закон обмежував селянина в праві розпорядження землею як з боку місцевого самоврядування, так і центральних органів влади. Таким чином формувався механізм реалізації земельних відносин, який обмежував свободу селянина, і той з метою реалізації права на власність міг постати перед необхідністю подолання бюрократичних перешкод з боку органів виконавчої влади всіх рівнів.

У цілому ж селянство прихильно сприйняло цей акт. У численних резолюціях повітових селянських з'їздів Київщини, Чернігівщини, Херсонщини, Поділля, Волині лунали заклики про підтримку аграрного законодавства Центральної Ради й побажанням забезпечення селян, особливо тих, хто повернувся з війська, реманентом та сільськогосподарськими машинами.

Поряд з тим у діяльності державних органів формується прагнення досягти соціального компромісу шляхом створення й діяльності третейських структур. Наприклад, міжвідомчі комісії при Міністерстві праці створювалися для вирішення конфліктів, пов'язаних із звільненням робітників і службовців цукрових заводів і сільськогосподарських економій. Однак державним органам не вдалося зупинити руйнівні процеси. Адаже через порушення принципу свободи й приватної власності землевласники у відповідь змушені були захищати власні права шляхом їх обмеження в іншій частині суспільства. Відбуваються масові звільнення робітників цукроварень і сільськогосподарських економій. На цій основі виникла ціла низка конфліктів. Труднощі при їх розв'язанні полягали в тому, що роботодавці не вважали легітимними як робітничі організації, так і примирюючі камери і третейські суди [11, с. 126].

Бажаючи припинити грабежі й розорення поміщицьких маєтків, Міністерство внутрішніх справ намагалося направити аграрні відносини в русло законності, порушивши при цьому принципи природного права, оголосивши землі, що належали великим землевласникам, власністю народу. Земельні комітети мали взяти їх під охорону і вжити заходів до повернення розграбованого. У разі небажання виконати постанову уряду вони мали відповідати за недбалість, виявлене при охороні народного добра.

Варто зазначити, що в деяких регіонах України селянство усвідомило небезпеку, зумовлену правовим нігілізмом й ігноруванням моральних і правових принципів. Тому здійснювалися заходи, направлені на збереження законності й правопорядку. Зокрема, у селі Апіне Лебединського повіту було прийнято рішення про те, що з метою попередження грабежів слід озброїти сторожу [12, арк. 24].

У цілому Україною шириться рух, спрямований на ліквідацію права власності на засоби виробництва. Резолюції селянських з'їздів легітимізували втручання сільських адміністрацій у різні сфери соціально-економічного життя. Рівень селянської правосвідомості надавав цим резолюціям статусу законів. На селі постанови регіональних з'їздів ставали юридичною підставою для регулювання правовідносин, переділу землі, конфіскації майна тощо. Саме в такий спосіб, не зважаючи на порушення усталених правових норм, українське селянство намагалося розв'язати існуючі протиріччя суспільного розвитку.

Стихія та анархія, що заповнили Україну, викликали незадоволення серед тієї частини українського селянства, соціально-економічні та політико-правові ідеали якого підтримувала Українська партія хліборобів-демократів. 25 березня 1918 року з'їзд партії засудив аграрну політику уряду

УНР, а 26 березня до Києва з метою проведення консультацій з Центральною Радою прибули делегати з'їзду. Ця зустріч, на жаль, не дала позитивних результатів, але мала суттєві наслідки для подальшого вирішення протиріч вітчизняного державотворення. Так, П. Скоропадський зазначив: «Поява цих дійсних селян – людей дійсно од плуга, які були до крайнощів обурені заведеними Центральною Радою земельними непорядками і які одверто та в дуже різкій формі оце своє невдоволення урядові висловили, справила в Києві на всіх дуже сильне враження. З одного боку, усі противники Центральної Ради осмілилися і зараз же почали зав'язувати з прибувшою селянською опозицією контакт; з другого, – у колах Ради це викликало велике замішання..., виявилось, що частина дійсного народу – працівники біля землі – зовсім не поділяє поглядів Центральної Ради» [13, с. 136].

Тому не випадково, що саме депутати Всеукраїнського з'їзду селян-хліборобів підтримали державний переворот П. Скоропадського.

Прийшовши до влади, Гетьман успадкував цілу низку проблем, що сформувались в українському суспільстві напередодні революції і вкрай загострились у період Центральної Ради. На наш погляд, П. Скоропадський розумів, що реалізація принципу свободи й власності є запорукою стабільності й спокою в державі. Найскладнішим, з точки зору загострення соціальних протиріч, було аграрне питання. Гетьман усвідомлював на відміну від діячів УНР, що тут необхідно враховувати потреби й інтереси всіх суб'єктів аграрних відносин – поміщиків і селян. В основу його вирішення було покладено принцип приватної власності. Реалізацію зазначеного ідеалу Гетьман бачив у розв'язанні двох взаємозалежних тенденцій. По-перше, виходячи з досвіду аграрних реформ П. А. Століпін, вважав, що селянство психологічно

сприймає механізм приватного землеволодіння й має кошти на придбання землі. По-друге, поміщики, налякані селянською стихією, готові поступитися за викуп частиною земель. Таким чином, розв'язання протиріч, пов'язаних з реалізацією суспільного ідеалу, Гетьман бачив в утвердженні принципу справедливості шляхом компенсації свободи через втрату частини власності. Тому політико-правові ідеали П. Скоропадського були позбавлені популізму й несли на собі прагматизм і розуміння ситуації, що склалася. Основна мета реформ – створення чисельного прошарку селян-власників з тієї частини селянства, що мали достатній досвід господарювання (до цієї категорії землевласників не належали безземельні селяни). Не сприймаючи соціалістичних ідеалів Центральної Ради з її утопічними ідеями загальної справедливості, Гетьман був прихильником такої державної влади, яка здатна була створити умови для реалізації ідеалів свободи й власності.

Основний зміст політико-правової доктрини П. Скоропадського бачимо в його «Грамоті до українського народу». В Україні скасовувались розпорядження попередніх урядів щодо регулювання системи відносин власності. Відновлюючи принцип приватної власності «як основи культури й цивілізації», гетьманський акт створював умови для придбання землі у власність шляхом купівлі-продажу. Разом з тим, прагнучи реалізувати право власності, передбачалось задовольнити потреби малоземельних селян за рахунок відчуження частини поміщицьких земель. При цьому на відміну від Центральної Ради в «Грамоті» передбачалась грошова компенсація за втрачену власність [14, с. 87].

Надалі важливим кроком у напрямку утвердження природних прав і свобод особи стало прийняття «Закону про право на урожай 1918 року». Варто зазначити, що прийняття зазначеного Закону було

зумовлене достатньо складною системою відносин між селянами і великими землевласниками. Суть проблеми полягала в тому, що під час посівної кампанії селяни на основі положень земельного законодавства Центральної Ради, вилучили в поміщиків не лише землю, а й посівний матеріал та робочий інвентар. Як наслідок вони позбавили великих землевласників можливості забезпечити себе продуктами харчування, а отже, поставили їх перед небезпекою голоду. Тому Закон зобов'язав селян компенсувати власникам землі господарські витрати, пов'язані зі збиранням врожаю [15, с. 150].

З метою реалізації аграрних перетворень створювались земельні комітети, що прийшли на зміну земельним комітетам Центральної Ради. Одним із напрямків діяльності комітетів стало повернення маєтностей, втрачених під час стихійних селянських ревізій. Їхня діяльність стала прикладом реалізації принципу свободи й справедливості, оскільки була направлена на те, щоб будь-яка особа незалежно від обставин об'єктивного чи суб'єктивного характеру змогла реалізувати право на власність.

Як відомо, історичні реалії не дали змоги гетьману реалізувати сформовані ним політико-правові ідеали. Але незаперечним є той факт, що в умовах сучасного державотворення українське суспільство й українська влада мають опиратися на історичний доробок у реалізації суспільних ідеалів. Адже досвід Центральної Ради та П. Скоропадського спонукає нас до синтезного осмислення двох діаметрально протилежних політико-правових доктрин, які за конкретних історичних умов не були реалізовані. Тому з метою об'єктивного розуміння суті механізму соціальних конфліктів доби Української революції необхідно враховувати зрушення, що відбулися в психології населення України. В умовах війни (як сві-

тової, так і громадянської) та економічної розрухи відбувався процес подальшого зубожіння суспільства, розклад його соціальної та політичної структури. Як наслідок, у світогляді населення відбувалася руйнація традиційних уявлень про правовий порядок і норми суспільної поведінки. Утворювалися сприятливі умови для прояву крайніх форм соціального радикалізму. У свідомості людей утверджувалась думка про те, що найбільш сприятливим і ефективним засобом розв'язання соціальних і політичних протиріч є насильство.

Із впливом на робітничі маси анархо-синдикалістських і більшовистських ідей (анархо-синдикалісти діяли в Чернігівській губернії, Києві, Одесі, Кривому Розі), конфлікти часто набували форми страйків, проявлялася тенденція до безпосередніх виступів робітників, терористичних актів, а також прагнення захопити до своїх рук виробництво. У даному контексті можна говорити про антагонізм між власниками засобів виробництва і виробниками, що й проявлялося у формах, притаманних класовій боротьбі.

Реалізація суспільного ідеалу в правосвідомості української спільноти знайшла своє відображення в домінуванні певного морального ідеалу. Українська ментальність, пов'язана з реалізацією правової проблеми, знаходить своє відображення в таких поняттях, як добро, справедливість. Досягнення поставленої мети передбачалось шляхом обмеження свободи індивіда. Тому західноєвропейська концепція прав і свободи, заснована на природно-правовій доктрині, не змогла реалізуватися в Україні в досліджуваний період. З точки зору сьогодення, сприймаючи концепцію прав і свобод, сформовану західноєвропейською політико-правовою ідеологією, необхідно наповнювати ідеалами, що відображають особливості української ментальності.

Література

1. Локк Джон. Соч. в 3-х т. / Примеч. И. С. Нарского и А. Л. Суботина; Пер. с англ. А. Н. Савина. – М. : Мысль, 1985. – Т. 3. – 668 с.
2. Там само. – Т.1. / Ред. и авт. вступ. ст. И. С. Нарский. – 622 с.
3. Шемшученко Ю. С. Вибране / Ю. С. Шемшученко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 592 с. (+ фотоархів).
4. Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1991. – 184 с.; Грушевський М. «Сто днів» Центральної Ради. – К. : Україна, 1992. – 204 с.; Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аспект діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1995. – 140 с.; Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.; Рум'янцев В. Українська державність у 1917-1922 рр.: форми і проблеми розбудови / В. Рум'янцев. – Х. : Основи, 1996. – 163 с.; Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / В. С. Журавський. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 344 с.; Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. – 447 с.
5. Труд і воля. – 1917. – 8 липня.
6. ДАСО. – ф. р.-2362, оп. 1., од. зб. 20, – арк. 42 – 42 зв.
7. Волошко О. О. Державно-правові аспекти аграрної реформи Центральної Ради (1917-1918 рр.) / О. О. Волошко // Україна у ХХ столітті. Історія та право. Збірник наукових праць. Вип. 1. – Запоріжжя, 1998. – С. 73-93.
8. Роз'яснення Генерального Секретаріату з земельного питання, викладеного в Третьюму Універсалі. 16 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. / Інститут історії України НАН України; ЦДАВО України; упор. В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Т. 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 449-450.
9. Відозва земельного секретарства. 14 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. / Інститут історії України НАН України; ЦДАВО України; упор. В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. Ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Т. 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 444-445.
10. Тимчасовий земельний закон, затверджений Українською Центральною Радою. 18 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. / Інститут історії України НАН України; ЦДАВО України; упор. В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Т. 2. 10 грудня 1917 р.-29 квітня 1918 р. – К., 1996. – С. 128-130.
11. Андрусишин Б. І. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради // Центральна Рада на тлі Української революції. Науково-теоретичні читання в Інституті історії України 16 березня 1995 р. / Б. І. Андрусишин. – К., 1996. – С. 118-131.
12. Лебединский голос. № 9. 23 января 1918 года. – ДАСО, ф. р. 2362, оп. 1, спр. 32, арк. 24.
13. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. / П. Скоропадський. – К. – Філадельфія, 1995. – 403 с.
14. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко. – К. : Т-во «Знання», 1993. – 192 с.
15. Іващенко В. А., Тараненко О. М. Еволюція нормативно-правової бази податкової політики Центральної Ради та Гетьманату в українському селі (жовтень 1917 – грудень 1918 рр.) / В. А. Іващенко. – Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / НАН України. Інститут історії України. – Київ : Інститут історії України, 2010 р. – Випуск ХVІІІ. – С. 148 – 153.